

Çin mənbələrində Mogilyan kimi qeyd edilən Bilgə xaqan (bir məlumata görə, 683-cü ildə, başqa məlumata görə, 684-cü ildə anadan olmuş, 24 noyabr 734-cü ildə vəfat etmiş, 22 iyun 735-ci ildə dəfn edilmişdir) İltəris xaqanın böyük oğlu, məşhur sərkərdə Kül Tiginin böyük qardaşıdır; 716-734-cü illər arasında türk xaqanı olmuş və türk xaqanlığının qüdrətini xeyli yüksəltmişdir. Abidə 735-ci ildə qoyulmuşdur. Bilgə xaqan abidəsi Kül Tigin abidəsindən böyükdür; P.M. Melioronskinin verdiyi məlumata görə, Bilgə xaqan abidəsinin hündürlüyü 3m 45 sm, şərq və qərb üzvlərinin eni 1m 74 sm, şimal və cənub üzvlərinin eni 72 sm-dir. Abidə aşağıdan yuxarı daralan kəşik piramida şəklindədir. Abidənin üstü beşbucaqlı qalxanla örtülür, qalxanın ətrafında uzanmış əjdaha şəkilləri çəkilmişdir. Qalxanın bir tərəfində pis mühafizə olunmuş göytürk yazısı vardır. Abidə saf olmayan mərmərdəndir. Kül Tigin abidəsində olduğu kimi, abidənin tilləri yonulmuş və yazılmışdır. Abidənin şimal, şərq və cənub tərəfləri, cənub-şərq və cənub-qərb yonulmuş tilləri göytürk əlifbası yazılmış mətnlərdən ibarətdir. Abidənin qərb üzündə Çin heroqlifləri ilə Çin dilində yazılmış mətn vardır. Bunlardan başqa, Çin mətninin üstündə səkkiz sətir çox hissəsi aşınıb göytürk mətni vardır. Bilgə xaqan abidəsinin şərq üzünün 3-23-cü sətirləri Kül Tigin abidəsinin şərq üzünün uyğun sətirləri ilə, Bilgə xaqan abidəsi şimal üzünün 1-8-ci sətirləri Kül Tigin abidəsi cənub üzünün 1-8-ci sətirləri ilə təxminən eynidir. Kül Tigin abidəsində olduğu kimi, Bilgə xaqan abidəsindən də balballar uzanır, ancaq burada balballar qoyulmuş məsafə nisbətən azdır - cəmi 3 kilometrdir. Birinci balbal üzərində «Tölis şad balbalı» yazılmışdır.

Bilgə Xaqanın abidəsi

Abidənin və məqbərənin inşasında türk və Çin sənətkarları bərabər çalışmışlar. Abidənin türk mətnini Bilgə xaqanının dilindən onun kiçik qohumu (qardaş oğlu, nəvəsi) Yoliğ tigin hazırlamış və bir ay dörd gün ərzində «bitik taş» həkk etmişdir.

Bilgə xaqan abidəsi 1889-cu ildə rus tədqiqatçısı N.M.Yadrintsev tərəfindən Orxon çayının qolları Hولا və Tola çaylarının arasında. Saydam gölü yaxınlığında, Erdeni Tozu adlı budda monastrından 60 km şimalda kəşf edilmişdir.

Abidənin ilk nəşrləri rus alimi V.V.Radlov və Danimarka alimi V.Tomsin tərəfindən edilmişdir. Sonralar sovet dilçisi S.Y.Malov da bu abidəni nəşr etmişdir. Bilgə xaqan abidəsi Türkiyədə dəfələrlə, o cümlədən Hüseyn Namik Orkun və Mühərrəm Erkin tərəfindən nəşr olunmuşdur.

«Bilgə xaqan abidəsi»nin Azərbaycan dilində ilk dəfə tərcümə və nəşri bizindir (Ə.R.). Abidənin göytürk əlifbası ilə olan mətni Mühərrəm Erkinin adını çəkdiyimiz kitabından götürülmüş fotosürətdir. Mətn-də nöqsanlar olsa da və məni təmin etməsə də, başqa nəşrlər daha nöqsanlı olduğu və başlıcası, respublikamızda göytürk hərflərinin şrifti olmadığı üçün təqdim edilən mətndən istifadə etməyə məcbur oldum. Göytürk mətnini transkripsiya edərkən H.N.Orkunun adını çəkdiyimiz əsərindən və S.Y.Malovun «[~] - Ø LÆL Ø CæC Ø Læ °L °L °L (M.L. 1959) adlı əsərindəki mətndən istifadə edilmişdir. Mətnin oxusu (transkripsiyası) və xüsusən, tərcüməsində əvvəlki tədqiqatçılardan fərqli xüsusiyyətlər vardır. Bu, oxunun və tərcümənin orijinallığından irəli gəlir.

Abidənin şərq tərəfinin mətnindən bir parça: İyirmi iki yaşında Tabğaça (Çin)

26 qarşı qoşun çəkdim. Çaça sənünün səksən minlik qoşunu ilə döyüşdüm. Qoşununu orada öldürdüm. İyirmi altı yaşında çik xalqı qırğızlar ilə yağı oldu. Kem çayını keçərək çiklərə qarşı qoşun çəkdim. Örpəndə döyüşdüm. Qoşununu sancdım, nizədən keçirdim. Az xalqını öldürdüm, aldım, tabe etdim. İyirmi yeddi yaşında qırğızlara qarşı qoşun çəkdim. Süngü batımı (süngü batan qədər qalınlığı olan)

27. qarı söküb. Kökmən ormanının üzüyuxarı yürüb qırğız xalqını yuxuda pozdum. Xaqanı ilə Sona ormanında döyüşdüm. Xaqanını öldürdüm, elini onda aldım. O ili türkişlərə qarşı Altun ormanını aşaraq, İrtiş çayını keçərək yürüdüm. Türkiş xalqını yuxuda basdım. Türkiş xaqanının qoşunu odca od kimi, suca (su kimi) gəldi.

28. Bolçuda döyüşdüm. Xaqanını, yabğusunu, şadını orada öldürdüm, elini onda aldım. Otuz yaşında Beşbalıka qarşı qoşun çəkdim. Altı yol döyüşdüm... Qoşununu bütünlüklə öldürdüm. Beşbalığın içində nə qədər adam vardısı... şəhərə hücum etmədiyim üçün şəhərdəki adamlar mənə tabe olmağa gəldi. Beşbalık onun üçün xilas oldu.

*Əbülfəz RƏCƏBOV,
27 fevral 1993-cü il*